

ERCÜMENT ARSLAN MURAT*

CÜMHURİYYƏTDƏN ƏVVƏL TÜRKİYƏDƏ ÇAP QRAFİKASININ
İNKİŞAF PRİNSİPLƏRİ

Məqalədə Türkiyədə Osmanlı dövründə çap qrafikasının inkişaf prinsipləri haqqında məlumat verilmişdir. Bunun nəticəsində ilk kitab çapının, qəzet, afişa və digər qrafik əsərlərin çap üsulu ilə əldə olunmasının bəddii prinsipləri haqqında məlumat verilmişdir.

Daha sonrakı dövənlərdə Türkiyənin müxtəlif incəsənət sahələrində olduğu kimi çap qrafikasında da bir inkişafın olduğu məlumdur. Lakin bu çox sonralar, Cümhuriyyətin yaranması ilə başlayan yeni dövr incəsənət prinsiplərinə əsaslanır.

Açar sözlər: çap qrafikası, nəşr, qəzet, afişa, reklam.

Giriş. Türkiyədə müsəlmanların əsərləri çap edilməyə başlandığı ilk mətbəə 14 dekabr 1727-ci ildə İbrahim Paşanın və zamanın Şeyxülislamı Abdullah Əfəndidən alınan dəstəyi ilə İbrahim Müteferrikkə tərəfindən açılmışdır. Xarici ölkələrdən gətirilən çap makinaları və latın əlifbasında yazılmış kitablarla qurulan mətbəədə dindən xaric mövzulu kitablar nəşr edilməyə başlandı. Çünki dövrün xətaləri Quranın sadəcə və mütləq şəkildə əl ilə yazılmasının gərəkli olduğunu iddia edirdilər və bu görüşlərini də ictimaiyyətə qəbul etdirməyi bacardılar.

Mətbəədə nəşr edilən ilk kitab "Kitab-ı Lügət-ı Vankulu" (Vankulu sözlüyü)-dür. "Darü't-Tibatü'l-Amirədə ilk nəşri edilən bu kitab iki böyük cildə ibarət idi. Kitab Avropadan idxal edilmiş filiqranlı kağızda, rahat oxuna bilinən nəfis bir tərtibatda həyata keçirilmişdir. Kitabın alt tərəfində sonrakı səhifənin hansı kəlimə ilə başlayacağını və bitəcəyini göstərən şifrələr vardır. Kəlmələrin kökləri əsas başlıq olaraq alınmış, bu kökdən əmələ gələn kəlmələrin isə altı xətti işarələnməklə elementlərin isə altı çizili olaraq ifadə edilmişdir.

Birinci cild 656 səhifədə ibarətdir. Kitabın ilk altı səhifəsində zamanın padşahı III Ahmet, sədrəzəm Damat İbrahim Paşa və Şeyxülislam Abdullah Efəndiyə təriflərdən sonra, İbrahim Müteferrikkə tərəfindən qələmə alınan ön söz və hansı səhifələrdə hansı hərflərin olduğunu göstərən bir fihrist (mündəricat) verilmişdir. Ön sözdə mətbəənin qurulmasına icazə verən III Ahmedin fərmanı və mətbəənin heç bir şübhə və təhlükə daşmadığına dair şeyxülislamın verdiyi fətvanın surəti, kitaba dair müxtəlif elm insanları tərəfindən yazılmış on altı rəy, nəşir İbrahim Müteferrikkə tərəfindən çap sənətinin vacibliyi və əhəmiyyəti haqqında qələmə alınan "Vəsiyyətü't-Tıbaa" adlı bir məqalə, kitabın yazarı Cəvhəri ilə tərcümə edən Vankulu Mehmed Əfəndinin qısa həyat hekayəsi yer almışdır. İkinci cild isə mündəricatı ifadə edən iki səhifə ilə bərabər cəmi toplam 766 səhifədə ibarətdir.

Kitabın hər səhifəsi 37 sətir olaraq tərtib edilmişdir. Hər səhifədə təxminən üç kəlimə kökü və hər kəlimədən də 22 ədəd törəmiş söz vardır. Lüğət də təxmini olaraq beş min kəlimə kökü ilə bu kəlimə köklərindən törəmiş yüz mindən çox kəlimə vardır. Vankulu lüğəti dövrün klassik lüğət üsuluna görə bu şəkildə tərtib edilmişdir:

1. Kitab hər kəlimənin son hərfinə görə ərəb əlifbasının hərf sayına uyğun 28 bölümdə tərtib edilmişdir. Hər bölüm öz daxilində kəlimənin baş hərfinə görə ayrıca 28 qismə ayrılmışdır;
2. Hər bölüm kəlimənin fəvülfiili, yəni bir feilin orjinal hərfələrindən birinci hərfinə görə edilmişdir.

Vankulu lüğəti padşahın elm insanları tərəfindən dəqiqliklə incələnməklə iki ilə hazırlanmışdır. Nəşri iki ilə qədər davam edən Vankulu lüğətinin ilk nəşri son səhifədə ifadə

edilən cədvəle görə min tirajla buraxılmışdır.

İlk nəşr haqqında verilən bu məlumatdan bəlli olur ki, ilk dövrlərdən başlayaraq Türkiyədə çap qrafikasına ciddi yanaşılmışdır.

J. B. Holdermann "Grammaire Turque" kitabı isə 1730-cu ildə Osmanlıda latın əlifbasının tərtib edilməsi ilə nəşrdir. Bu dövrdə nəşr edilən kitablar dini mövzularla yanaşı, musiqi, riyaziyyat, tibbi sahələri də əhatə edən elmi mövzularla diqqət çəkir.

İbrahim Müteferrixanın ölümündən sonra fərqli mətbəələr və nəşirlər tərəfindən nəşrlərə davam edilmişdir. Mətbəənin Türkiyəyə gec gəlməsinin səbəbi fərqli şəkillərdə müzakirə olunur. İslam mədəniyyətindəki surət çıxarma qadağası və yazının güclənərək istifadə edildiyi türk mədəniyyətində xəttatlıq sənətində yazı da rəssamlıq kimi tamaşa xarakteri daşıyırdı. Zamanın məşhur sənətkarları olan xəttatların el yazısı mətbəə və onun kütləvi çapı olan kitabların sözlünü etmək belə mümkün deyildi. Xəttatların və sənətkarların ən böyük şansızlığı əl yazması olan əsərlərin sürətlə çap edilməməsi, bahalı olması idi ki, bu səbəbdən də "Art and Graft" sənət anlayışında olduğu kimi sürətli çap texnikasına qarşı mübarizə aparmaqda gücsüz idilər. İnkişaf adına özünü Qərbdə döndərən Osmanlıın texnoloji, mədəniyyətə qarşı qarışıqlı əlaqəsində qazancları qədər itkiləri də olmuşdur.

"Quran"ın özünün çoxaldılması nəzərə alsaq, bunun mətbəə yaradılmasından əvvəl məşhur xəttatlar tərəfindən həyata keçirildiyi məlumdur. Yazını ustalıqla istifadə edən xəttatlar tərəfindən oxunmaq üçün yazılan "Quran" qarşısında möhtəşəm sənət əsəri ilə qarşılaşırdı. Çünki sadəcə yazı deyil, hər sənətkarın özünün və yaşadığı zaman daxilində xüsusi üslubda, həyata keçirdiyi naxışlarla, ciltlənməsində istifadə edilən dərilər və iş qapaqda istifadə edilən ebrular, boyalar, fırçalar, mürəkkəblər ilə fərdi ustalıqlar göstərirdilər. Hər biri ayrı bir ustalıq tələb edən bu sahələrdə sənətkarların bir-biri ilə yarışaraq ən mükəmməlini eyni kitab üçün istifadə etdiklərini düşünsək əl yazması kitabların sənət əsəri kimi dəyərləndirilməsi daha asan anlaşılır. Quran təzibindən birinin əlyazma üsuluna diqqət yetirdiklə qeyd edilən nüsxələr özünün daha aydın təsdiqini tapır. Səhifənin vərəqləri tünd qəhvəyi və qızıl rənglərlə ifadə edilmişdir. Bir-birinə üz-üzə dayanmış iki səhifənin tərtibatında da eyni formadan istifadə edilərək harmonik uyğunluq qorunmuşdur. Qızıl-sarımtıl fon üzərində kitabə şəklində verilmiş haşiyə bir qədər də xalça elementlərini xatırladır. Son orta əsrlər türk dekorativ sənətində istifadə edilən bəzək elementlərində istifadə əlyazmanın nəfis tərtibatı xüsusilə zövqlü şəkildə təqdim edir. Üslublaşdırılmış nəbat elementlərinin sistemli düzülüşü ilə meydana gəlmiş haşiyələrin arasında kitabələr yerləşirdi. Sadə kənar haşiyələrin ara hissəsində verilmiş yazılar ağ fon üzərində sanki axan buludların üzərində həkk edilmişdir. Kitabənin yuxarı və aşağı hissəsində həndəsi forma eyni şəkildə təkararlanmışdır.

Olduqca estetik şəkildə xüsusi xəttatlıqla həll edilmişdir. Yazılar və bəzək elementləri arasındakı uğurlu əlaqələndirmə sayəsində meydana gəlmiş tərtibat yüksək sənət əsəri kimi maraqlı doğurur və onun əvəzolunmazlığı haqqında heç bir şübhə yaratmır.

Fransız inqilabının təsiri və 1839-cu ildə Sultan Abdülməcidin əmri ilə elan edilən Tənzimat fərmanı Türkiyə üçün dəyişim və qərbə açılma dövrü oldu. Fransız mədəniyyəti ilə yetişən aydınlar öz mədəni dəyərlərinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Onların qərbə olan heyranlıqları düşüncələrinə böyük təsir göstərmişdir. Xalq kütlələri ilə aydınlar arasında əlaqə qura bilmənin yolu yazılarda sadə bir dildən istifadə etmək idi. Onlar bu məqsədlərinə mətbəədən istifadə edərək nəşr edilən qəzetləri, yeni açılan məktəblər üçün meydana çıxan dərs kitablarını, yeni nəşr əvərlərinin açılması dəyərləndirərək nail olmağa çalışırdılar. Bu məqsədlə 1860-cı il tarixi Türkiyədə mətbəəçilik sahəsindəki inkişafın ən sıx olduğu dönməzdir. İlk ölüm elanının yayımlandığı özəl qəzet "Ceride-i Havadis" birinci Osmanlı Türk qəzeti Takvim-i Vekayi zamanın mühüm nəşri hesab edilir.

"Tercuman-i Ahval" qəzetinin bir səhifəsindən verilmiş nümunədə onun xüsusi tərtibatda çap edildiyini görürük. Qəzet zamanın siyasi və mədəni qanunlarına uyğun olaraq ərəb əlifbası ilə çap edilmişdir. Səhifənin yuxarı hissəsində iri hərflərlə "Elan" yazılaraq yazının məqsədini açıqlamışdır. Daha sonra aşağı hissədə çox incə xətt verilmiş və onun da at qismində yazının mətni sadə, anlaşılıq formalarla tərtib edilmişdir. Qəzet səhifəsinin bu hissəsi dörd bölümə ayrılıraq hər birində fərqli məzmununda mətlər yer almışdır.

Və yaxud "Ceride-i Havadis" qəzetindən bir səhifəyə nəzər saldıqda onun daha fərqli bir tərtibatla malik olduğunu görürük.

Səhifənin yuxarı hissəsində başlığın yerləşdiyi hissədə ornamental haşiyə elementləri verilmişdir. Həndəsi və üslublaşdırılmış nəbat elementlərinin sintezində yaradılmış haşiyə vərəqin eninə uzanaraq onun estetik formasına əhəmiyyət bəxş etmişdir. Başlığın olduğu hissə demək olar ki böyük bir sahəni əhatə zəbt edərək əl baxışında tamaşaçı nəzərlərinə özünə cəlb edir. Mətnin məzmununa yaranan maraqlı məzə bu hissədən doğmağa başlayır. Bir qədər aşağı hissədə isə iki qismə bölünmüş sahədə yəndə də sıradan bir oxucu tərəfindən asanlıqla oxuna bilən mətn tərtib edilmişdir. Qəzet səhifəsinin başlığın sağ və sol hissələrində isə tarix və çap yeri haqqında informasiya qeyd edilmişdir.

Sosial dəyişiklik və buna paralel olaraq inkişaf edən mədəni həyat, çərçəyə nəşrləri üçün kağız ehtiyacını artırmışdır. Bunun üçün 1744-cü ildə Yalovada ilk kağız fabriki yaradılmışdır. Lakin kağız ucuz istehsal edilmədiyindən idxal edilmək məcburiyyətində qalınca fərqli tarixlərdə, müxtəlif illərdə açılmağa davam edəcək olan ilk kağız fabriki bağlanmaq məcburiyyətində qaldı.

"Takvim-i Vekayi" qəzetindən bir səhifənin tərtibatı daha fərqli bir nəşr nümunəsi ilə tamaşaçısını qarşılaşdırır. Səhifə düz bir hissəli mətnin yer aldığı hissədə ibarətdir. Onun başlığı xətti elementlərinin bədii ifadəsində meydana gəlmiş naxışlı çərçivə arasında verilmişdir. Nəzərə çarpacaq qədər iri və bəzəkli formalarla verilmiş başlıq mətnə olan diqqəti artırmaq məqsədi güdməklə yanaşı, həm də nəfis bədii tərtibatın estetik təvərləri üçün də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Yazılardan başlıqla nisbətə daha kiçik ölçüləri asan oxunaqlı əlifba nümunəsində həll edilmişdir. Türkiyəyə mətbəənin gec gəlməsi reklam sənətinin də inkişafını ləngitməmişdir. Mətbəənin gətirilməsi qərb ilə (xüsusilə Fransa ilə) başlayan və davam edən ticari və mədəni əlaqələr, nəşr edilən qəzet və dərgilərdə müxtəlif istehsal mallarının tanıtılması nəticəsində meydana çıxan məmulat tanıtımı – reklamçılıq qrafika sənət sahələrinin inkişafını zəruri etdi. 1920-ci illərdə qədər ölkə daxilində və xaricində qarşılaşan siyasi və iqtisadi sınıqların qrafika sənətinin inkişafını bir qədər azaldı. Unutmamalıyıq ki, ölkədə bazar münasibətinin azad olma-sı, əmtəə nəqli vasitəsi və bazarın hərəkətverivi güvənəli olan reklamın da bazara daxil olan çoxsaylı məhsullar haqqında məlumatların reklamın müxtəlif janrları ilə istehlakçıya çatdırılması labüd edir və həddindən artıq gəlir imkanları yaradır.

Zamanın ilk afişa nümunələrindən biri "Ferah" teatrı üçün hazırlanmışdır. Yeni dövrün yenilikçi düşüncə mühitində qrafik sənət sahələrinin təməli yüksəlmişdir. Qəzetlərdə yer alan ev, orazi satışı, ölüm elanlarına əlavə olaraq dərman, əkinçilik məşinlər elanları ilə reklam sənətinin ilk addımları atılmağa başlandı. Müxtəlif qaynaqlar Osmanlı dövrü qrafika sənətlərinin qəzet və dərgi nəşri ilə məhdudlaşdığı haqda məlumat verir. Bu məqsədlə afişalar Türkiyədə istehsal ediləməyən yeni istehsal malları üçün istifadə edilirdiyindən afişalar da xaricdən gətirilirdi. Müasir dövrün qrafika sənətinin ilk nümunələrinə Osmanlıların son dönəmi və Cümhuriyyətin ilk illərində rast gəlmək olar. 1909-cu ildə ilk Türk reklam şirkəti olaraq "İlançılık Kollektiv Şirkəti" qurulmuşdur. Çap elanı sahəsindəki çalışmaları, əvvəl Balkan Savaşı, sonra Birinci Dünya Müharibəsi səbəbindən inkişaf edə bilməmişdir. Məlum olan ilk qrafik sənət əsəri olan afişa "Ferah" teatrı üçün hazırlanan afişa nümunəsidir ki, xaricdən gələn istehsal nümunələri afişalarda

da özünü bürüzə verir.

Nəticə. Beləliklə, daha sonrakı dövrlərdə Türkiyənin müxtəlif incəsənət sahələrində olduğu kimi çap qrafikasında da bir inkişafın olduğu məlumdur. Lakin bu çox sonralar, Cümhuriyyətin yaranması ilə başlayan yeni dövr incəsənət prinsiplərinə əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dönmez, İrfan (2008). Türk Baskıresminin Gelişim Sürecine Katkısı olan Kurum ve Sanatçılar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2. DURMAZ ÖMER, İstanbul'un 100 Grafik Tasarımcısı ve İllüstratörü, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2011.
3. <http://www.turkcede.org/turk-dili/841-turkcenin-ilk-matbu-eseri-vankulu-lugati.html>

**Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq
Akademiyaşının doktorantı
e-mail: nazsigorta@gmail.com*

Erjument Arslan Murat

THE PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF PRINTING GRAPHICS IN TURKEY DURING THE OTTOMAN ERA

In article information on the principles of printing graphics during the Ottoman era is provided in Turkey. As a result of a research the art principles of the publication of the first book, newspapers, banners and other graphic works in printed form were revealed.

During the subsequent periods, in Turkey in the field of the press there is a development, as well as in various fields of art. Nevertheless, it is based on the principles of art of a new era which began with declaration of the Republic.

Keywords: *printing graphics, publishing house, newspaper, poster, advertizing.*

Эрджумент Арслан Мурат

ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ПЕЧАТНОЙ ГРАФИКИ В ТУРЦИИ В ОСМАНСКУЮ ЭПОХУ

В статье представлена информация о принципах печатной графики в Османскую эпоху в Турции. В результате исследования были выявлены художественные принципы публикации первой книги, газет, баннеров и других графических работ в печатном виде. В последующие периоды, в Турции в области печати происходит развитие, как и в различных областях искусства. Тем не менее, это основано на принципах искусства новой эры, которая началась с провозглашением Республики.

Ключевые слова: *печатная графика, издательство, газета, плакат, реклама.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilolma: *İlkin variant 28.02.2019*

Son variant 24.06.2019